Натисніть тут, щоб

купити книгу на сайті

або замовляйте за телефоном:

(0352) 51-97-97, (067) 350-18-70,

(066) 727-17-62

ЗМІСТ

Вступ 5

Розділ І. Причини відхилень у поведінці неповнолітніх

1.1. Відхилення у поведінці неповнолітніх: суть і види відхилень 9
1.2. Помилки і недоліки виховання дітей у сім'ї 27
1.3. Недоліки навчально-виховної роботи школи 37
1.4. Негативний вплив на дітей побутового оточення 40
1.5. Система профілактики відхилень у поведінці неповнолітніх 49

Розділ ІІ. Процес перевиховання: суть, етапи, принципи, зміст і завдання перевиховання

2.1. Суть процесу перевиховання 61
2.2. Етапи процесу перевиховання 69
2.3. Критерії виправлення 76
2.4. Принципи перевиховання 78
2.5. Завдання основних напрямків змісту процесу перевиховання 88

Розділ ІІІ. Об'єкт перевиховання і його вивчення

3.1. Психолого-педагогічні особливості неповнолітнього з відхиленнями в поведінці 111
3.2. Психічний стан важковиховуваного учня 121
3.3. Проблема класифікації неповнолітніх з відхиленнями у поведінці 124
3.4. Методика вивчення педагогічно важковиховуваного учня. 133

Розділ IV. Методи і прийоми перевиховання та самовиховання

4.1. Особливості використання загальних методів виховання у перевихованні 147
4.2. Місце індивідуальної виховної роботи у перевихованні 163
4.3. Організація самовиховання важковиховуваних учнів 185

Розділ V. Засоби перевиховання

5.1. Роль шкільного режиму в процесі перевиховання 201
5.2. Навчальний процес і перевиховання 205
5.3. Учнівський колектив і важковиховуваний неповнолітній 218
5.4. Праця як засіб перевиховання 226
5.5. Роль позакласної виховної роботи в перевихованні ... 228

Розділ VI. Вихователі важковиховуваних учнів

6.1. Учитель і важковиховувані учні 237
6.2. Значення виховного впливу батьків у перевихованні 246
6.3. Залучення громадськості до процесу перевиховання 255
6.4. Проблема педагогічних конфліктів 259

Розділ VII. Основи превентивної діяльності

7.1. Превентивна діяльність у питаннях і відповідях 267
7.2. Зміст практичних занять з підготовки до превентивної діяльності 313
7.3. Аналіз і вирішення проблемних ситуацій 341
7.4. Методичні розробки 356
7.5. Кросворди 382

Висновки 421

Список використаної літератури 423

ВСТУП

У сучасних умовах, коли інтенсивно здійснюється будівництво Української правової держави, особливої актуальності набуває проблема педагогічного впливу на учнів з різними відхиленнями в моральному розвитку й поведінці. Як засвідчує практика і результати наукових досліджень, саме ці відхилення стають першопричиною зростання дитячої злочинності, алкоголізму, наркоманії, токсикоманії.

Перехід до нового типу гуманістично-інноваційної освіти, досягнення істотного зростання інтелектуального, культурного, духовно-морального потенціалу особистості і суспільства, передбачений Національною доктриною розвитку освіти України у XXI ст., вимагає від виховних інституцій (сім'ї, школи та інших закладів освіти) пошуку форм, методів і технологій виховної роботи серед неповнолітніх з відхиленнями у поведінці, спрямованої як на перевиховання таких неповнолітніх, так і на попередження відхилень від соціальної норми, які негативно впливають на формування особистості людини.

Попереджувальна виховна робота обумовлюється специфікою самої проблеми, індивідуальними особливостями особи, з якою вона проводиться, специфікою умов, обставин її проживання, навчання, загалом життєдіяльності. Це потребує знань шляхів запобігання з урахуванням вихідного соціального стану індивіда, форм і методів соціально-правової, психолого-педагогічної допомоги. Шляхами запобігання таких негативних явищ є насамперед формування правильних ціннісних орієнтацій, починаючи з раннього дитинства.

Процес перевиховання особистості з відхиленнями у поведінці передбачає не тільки усунення негативних якостей, а й зміцнення наявних і формування нових позитивних рис особистості.

Організація виховного процесу з попередження формування відхилень у поведінці неповнолітніх і подолання негативних рис особистості становить певні труднощі як складністю внутрішнього світу таких неповнолітніх, так і недостатньою теоретичною і практичною підготовкою до такого виду роботи педагогів. Самі того не помічаючи, вони часто підходять до процесу перевиховання з таких самих позицій, як і до виховання звичайних учнів, тому не досягають бажаних результатів.

Сучасні досягнення педагогічної науки й досвід роботи кращих учителів дозволяють узагальнити питання методики попередження й подолання цього небажаного явища. Вона має передбачати не боротьбу з негативними сторонами особистості, а вияв найцінніших позитивних її сторін, здорових компонентів її фонду і на цій основі виправлення особистості. Виходячи з такої позиції, пропонуємо читачам підготовлений нами навчально-методичний посібник.

Зміст I-VI розділів посібника підготовлено доктором педагогічних наук, професором М. Фіцулою, VII розділу — кандидатом педагогічних наук І. Парфанович. Усвідомлюючи складність і важливість порушеного питання, автори не претендують на повноту його висвітлення. Можливо, якісь із їхніх тверджень виявляться дискусійними, тому автори з вдячністю приймуть поради і критичні зауваження читачів.

4.1. Особливості використання загальних методів виховання у перевихованні

Перевиховання неповнолітнього здійснюється в загальному процесі навчально-виховної роботи школи, із залученням до неї учнівського колективу, батьків, громадськості. Це дає можливість забезпечити виховний вплив на учня у всіх сферах його життя, надати процесу перевиховання системного характеру.

У роботі з важковиховуваними учнями використовуються загальні методи виховання, які поділяються на три групи: методи формування суспільної свідомості, методи формування досвіду суспільної поведінки, методи заохочення і покарання. В особливих випадках звертаються до спеціальних методів і прийомів перевиховання.

Методи формування суспільної свідомості

До цієї групи методів відносять бесіду, лекцію, диспут і приклад. Основне завдання, що вирішується цими методами у вихованні, — формування уявлень, поглядів і переконань особистості, тобто її свідомості. У практиці ці методи ще називають методами переконання. У процесі перевиховання доводиться переконувати вихованця, щоб він відмовився від своїх помилкових поглядів, формувати у нього систему уявлень, понять, поглядів і переконань, якими б він керувався у своїй поведінці.

Дослідження показують, що такий учень неохоче розлучається із своїми переконаннями. Коли ламається система помилкових поглядів, йому треба запропонувати нову систему, яка б задовольняла його потреби, стала б орієнтиром у житті.

Формування правильних переконань потребує переоцінки моральних цінностей, самооцінки, на що вихованці не завжди здатні. Адже їхні переконання базуються на навичках суджень, які вони некритично сприйняли від інших осіб. Учневі слід самому продумати та проаналізувати свою поведінку й зробити правильні висновки. Якщо вихованець зрозуміє мету свого життя, усвідомить недоцільність поганої поведінки, йому легше буде запропонувати життєву програму на майбутнє. Якщо ця програма конкретна й зрозуміла, вона викликає бажання виконати її, активізується діяльність учня. Спостереження показують, що значна частина педагогів (60%) у процесі переконування обмежується метою — довести учневі, що він неправий. Але в такому разі висловлюється лише їхній погляд та особисті переконання і не береться до уваги думка вихованця. При переконуванні визначальною

має бути точка зору учня. Якщо в нього не виникло бажання критично поставитися до себе й до своїх поглядів, то наші старання не завжди досягнуть позитивних наслідків.

Переконування неповнолітнього потребує чіткої системи аргументації. Аргументами є факти, логіка, авторитет, емоції. Вибір аргументу залежить від умов, психічних особливостей учня. Особливе місце в аргументації належить правдивості й достовірності матеріалу.

Важковиховуваний учень живе в певному оточенні, нерідко в неофіційній малій групі негативного спрямування. Однією з умов причетності до групи є додержання її членами певних поглядів і переконань. Примусити члена групи змінити свої погляди і переконання важко, тому що він намагається поводитися так, щоб це не вимагало ревізії його поглядів.

Психологи довели, що засвоєння конкретної інформації особистістю залежить від того, як вона ставиться до її змісту, які почуття у неї викликає ця інформація. Тому в процесі формування у таких учнів позитивних уявлень, поглядів і переконань та подолання помилкових важливо домагатися позитивних емоцій, переживань особистості. При цьому враховують настрій вихованця і колективу. Створенню емоційного настрою сприяє звертання до приємних подій минулого, дорогих для них людей. Уявлення про минулі приємні події і їх порівняння із теперішньою неприємною ситуацією викликає у них бажання змінити свої поведінку, погляди, переконання. У такі хвилини вихованцю допомагають зрозуміти, що все залежить від нього, що наявні у нього недоліки можна подолати, якщо виконати запропоновану йому програму поведінки.

У процесі формування і корекції світоглядних понять, уявлень, поглядів і переконань слід дотримуватись певної етапності цього процесу:

– період виявлення та аналізу розуміння учнями світоглядних понять, уявлень, поглядів і переконань;

– період розкриття педагогом помилковості поглядів і переконань вихованця з метою спонукання його до роздумів над їх аморальністю і пропонування йому нової позитивної системи світоглядних поглядів і переконань;

– період повного несприйняття настанов педагога, відверте чи приховане їх відкидання;

– період часткового сприйняття пропонованих педагогом моральних сентенцій, часом з проявом скептицизму;

– період появи сумнівів у правоті своїх уявлень, поглядів і переконань, рівноваги між позитивними і негативними уявленнями у свідомості учня;

– період превалювання позитивних моральних якостей над негативними у моральному «багажу» вихованця;

– період повного сприйняття виховних впливів, спрямованих на перевиховання важковиховуваних учнів.

Найпоширенішими методами формування правильних переконань і подолання помилкових понять, уявлень є фронтальна та індивідуальна бесіди.

Особливу трудність для педагога становлять підготовка та проведення **фронтальної бесіди,** мета якої — переконати учнів у помилковості їх поглядів, неправильності поведінки. У такому разі використовують спеціальні прийоми для підвищення її ефективності, зокрема розгляд допущеного учнем вчинку і оцінка його на фоні вже відомого їм випадку, який раніше дістав правильну оцінку в колективі.

Оскільки поведінку такого учня часто критикують, у нього формується занадто критичне ставлення до дій і вчинків інших людей.

Проведені в процесі бесіди аналогія і зіставлення вчинку вихованця з подібним до нього впливають на учня позитивно. Правда, у ході бесіди не завжди є потреба встановлювати прямий зв'язок між цими вчинками, іноді досить тільки натякнути учневі.

Так, у IV класі пропадали гроші, речі. Після таких випадків учителька проводила бесіди, стежила, як реагують на це учні. Через деякий час вона здогадалася, що це робота Дмитра Г. Вчителька запропонувала прочитати оповідання з газети «Червона вода», де йшлося про хлопчика, який вкрав вудочки. Цілий день мучило його сумління і полегшення настало тільки тоді, коли він зізнався в цьому.

Усі учні класу активно обговорювали це оповідання. А Дмитро підійшов до вчительки на другий день і сказав, що крадіжки в класі — його справа і він ніколи більше не буде так робити.

Ефективність фронтальної бесіди зростає, коли у випадку чи факті, який розглядається, розкриваються невідомі вихованцям нові сторони. Так, їм можна пояснити, що зневажливе ставлення до дівчаток з боку окремих вихованців має свої коріння в минулому, коли жінка не вважалася повноцінною людиною.

Іноді в ході фронтальної бесіди учні намагаються захистити свої помилкові погляди й переконання. В таких випадках доцільно «погодитися» з їхніми поглядами, «прийняти» їх. Встановивши суперечливі місця в поглядах вихованців, учитель говорить: «Я з вами погоджусь, але як пояснити...?», «Можливо, ви праві, тоді що означає...?». Продуманими запитаннями вчитель викликає у вихованця бажання знайти відповідь. Під час бесіди добирають такі аргументи, щоб «скомпрометувати» помилкові погляди й переконання учня перед колективом.

На такі бесіди доцільно запрошувати відомих людей, які висловлюють свої думки з приводу теми бесіди. Під впливом авторитету такої людини учень починає сумніватись у своїй правоті, в нього з'являються суперечливі почуття. Розмова при цьому має проходити в щирому тоні, недопустимі нав'язування своїх поглядів, моралізування.

Крім фронтальної, часто проводиться **індивідуальна бесіда** з вихованцем. Ефективність індивідуальної бесіди з учнем залежить передусім від відносин, які склалися між ним і педагогом. Нічого не дає бесіда, якщо вихованець не довіряє вихователеві, підозріло ставиться до нього, якщо між ними виник психологічний бар'єр.

Індивідуальна бесіда потребує великого такту педагога, врахування настрою вихованця. Якщо учень у чомусь непевний, його підбадьорюють, якщо дивиться на допущений вчинок байдуже, спонукають його до відповідальності і т.п.

В індивідуальній бесіді важливо, щоб учень не тільки розумів своє становище, а й переживав за нього. Для цього доцільно використовувати моменти з його життя, які викликають приємні переживання. Створюються ніби два полюси: на одному з них теперішній стан вихованця, на другому — приємні події з його минулого. Таке порівняння викликає бажання змінити свою поведінку. Вихованцеві дають зрозуміти, що все залежить від нього, що наявні в нього недоліки можна усунути.

Індивідуальні бесіди будуються так, щоб вихованець усвідомив, що всі виховні впливи здійснюються в його інтересах; педагог знає, як йому можна допомогти, і має для цього всі можливості.

Дуже часто педагоги індивідуальні й фронтальні бесіди спрямовують на те, щоб розкрити суть негідного вчинку вихованця. Тим часом спостереження показують, що бесіда дає більше користі, коли розпочинається з аргументованого розкриття суті вчинку і на цьому фоні показати: допущений вихованцем негативний вчинок суперечить нормам моралі. Очевидно, не випадково А.С. Макаренко виступав проти зловживання спеціальними бесідами, моралізуванням, які набридають і майже завжди викликають певний опір у вихованця [71, с. 85].

Так, вихователь помітив: Петро В. на роботі з озеленення території байдикував. Після закінчення роботи педагог попросив учня перевірити, чи всі здали лопати, й доповісти йому. Коли Петро прийшов до учительської, класний керівник запитав:

— Ну як, сьогодні добре попрацювали, багато дерев посадили?

— Добре, — відповів Петро, — посадили 30 дерев і дві клумби зробили.

– Хто ж у нас виявився героєм дня? Хто найбільше посадив дерев?

– Левченко посадив чотири дерева й раніше від усіх скопав відведену йому смугу, а потім ще хлопцям допомагав, — говорить Петро.

– Ну, а ти, сподіваюсь, посадив не менше, ніж Левченко, тільки занадто скромний?

– Та ні, — мнеться Петро і опускає очі.

– Ну, дерева три посадив?

Вихованець червоніє і тихо говорить:

– Ні, я жодного дерева не посадив.

– Не може бути! А що ж ти робив?

Так вихователь переходить до розмови про поведінку учня в сім'ї, в школі.

Для розкриття суті морального поняття у процесі індивідуальної бесіди важливо продумати систему запитань до вихованців. Так, бесіду про совість доцільно провести за допомогою такої системи запитань:

– Чи може людина жити без совісті? Якщо так, то чому?

– Чи не вважаєш, що однією з причин аморальних вчинків є відсутність або недостатній розвиток почуття совісті? Якщо так, то чому?

– Розкажи про відомий тобі безсовісний вчинок, а також про випадок, коли людина діяла по совісті.

– Розкажи про відомі тобі з кіно, книг вчинки, в яких особливо чітко проявлялась совість людини.

– Як можна виховати совісну людину?

– Як це почуття пов'язане з іншими моральними почуттями: честю, соромом, обов'язком?

Такі бесіди допомагають глибше пізнати вихованця, його внутрішній світ, визначити ступінь його педагогічної занедбаності, уточнити план індивідуальної виховної роботи з ним.

Лекція як метод переконування читається для спеціально підібраної в школі групи важковиховуваних учнів. Вона може мати епізодичний характер, входити до циклу лекцій, тематичного лекторію чи кінолекторію. Тематика таких лекцій найчастіше буває правового або морального спрямування («Підліток і закон», «Бережи честь змолоду», «Відповідальність неповнолітніх за законом», «Про трудові права підлітків», «Конституція України про права і обов'язки громадян»).

Важливо, щоб теоретичні положення лекції розкривались у тісному зв'язку з життям учнів. Розкриваючи питання кримінального законодавства, необхідно уникати зайвої деталізації в описі конкретних

правопорушень. Наведеним фактам треба давати моральну і правову оцінку.

Один з найскладніших моментів лекції — відповіді на запитання учнів, особливо на так звані «гострі» питання полемічного характеру. До відповідей на такі запитання доцільно залучати самих вихованців. Відмова лектора відповісти на запитання дає привід для нездорових розмов серед підлітків, небажаного тлумачення тих чи інших фактів і подій.

У цілому успіх лекції залежить від її підготовки, врахування вікових та індивідуальних особливостей підлітків, їхнього рівня розвитку, методики викладу матеріалу, педагогічної майстерності лектора, його ерудиції.

Одним з важливих методів переконування є **диспут.** Виступаючи на ньому, учні вчаться логічно мислити, відстоювати свої погляди, аргументувати їх. Крім того, диспут допомагає виявляти настрій вихованців, їх внутрішній світ, формувати громадську думку колективу.

Зрозуміло, що спеціально для важковиховуваних учнів влаштовувати диспут недоречно. Але, визначаючи теми, дбають про те, щоб вийшла цікава розмова, яка спонукала б цю категорію учнів до роздумів про зміст життя, про обов'язок людини перед суспільством. У багатьох школах успішно проходять диспути на теми: «Не шукай легких шляхів у житті», «Про обов'язок, честь і совість», «Праця і щастя людини» та інші.

Під час диспуту можна обговорити літературний твір, газетну чи журнальну статтю, кінофільм, факт із життя класу чи школи.

Якою не була б тема диспуту, треба пам'ятати про присутність у колективі важковиховуваних учнів, які мають свої погляди при цьому, свій життєвий досвід. Тому слід продумати, як викликати їх на обмін думками, залучити до розмови, вміло керувати полемікою, спрямовувати її так, щоб вона не перетворилася в порожню розмову, підвести вихованців до правильних висновків.

Приклад як метод перевиховання ґрунтується на природній схильності дітей до наслідування.

Для підліткового віку характерне не сліпе наслідування, а критичне ставлення до оточення. Своєрідний життєвий досвід важковиховуваного учня призводить до того, що він часто критикує не те, що треба відкидати, а те, що, навпаки, треба було б засвоїти.

Один з недоліків перевиховання на позитивному прикладі — поверховість. Деякі вчителі просто перелічують позитивних героїв перечитаних книжок, кращих учнів класу, передових людей. А тут доцільніше навести один приклад, але глибоко й всебічно розкрити його.

Велике виховне значення має використання прикладу, який не викликає сумніву у неповнолітніх. Такими зразками передусім є життя та діяльність видатних людей. Важливо при цьому звертати увагу на такі риси їх особистості, як відданість справі, чесність, гуманізм, принциповість, простота, скромність, працелюбність, непримиренність до недоліків, порядність тощо.

У виховній роботі використовують і приклади з життя школи. Але не всякий з них однаково впливає на важкого учня. Окремі позитивні приклади з життя колективу замість глибокого емоційного відгуку й бажання наслідувати нерідко викликають у такого учня негативну реакцію, скептичні репліки. Так трапляється тому, що часом не все те, що здається позитивним, насправді є таким, що всі зараховані до кращих учні користуються авторитетом у колективі. Отже, слід добирати перевірений приклад, здатний викликати глибокі емоційні переживання й прагнення наслідувати його.

Доцільно використовувати приклади з життя колишніх важковиховуваних учнів, які добре вчаться або працюють на виробництві, беруть активну участь у громадському житті. Вони можуть виступати на зборах, проводити індивідуальні бесіди з теперішніми важковиховуваними учнями, разом з педагогами брати участь і в інших виховних заходах. З цією метою використовують листи від колишніх учнів школи, їх зачитують та обговорюють у класі, вміщують на спеціальному стенді «Пишуть наші вихованці».

У роботі з важкими учнями доцільно звертатися й до негативного прикладу, щоб показати недоцільність наслідування певних конкретних явищ. Прийоми виховання на негативному такі: громадський осуд негативних проявів у житті класу чи школи; розвінчання негативного, коли не всі розуміють його суть; розкриття перед учнями аморальності, шкідливості окремих звичок і вчинків; протиставлення аморальним вчинкам кращих зразків високоморальної поведінки; розкриття на конкретних і відомих учням прикладах наслідків аморальної й асоціальної поведінки; організація школярів на боротьбу з проявами морального зла.

Така орієнтація дає можливість формувати в школярів «імунітет» проти зла.

Особливе місце у перевихованні належить прикладу педагогів і батьків. Перевиховання учня залежить від того, хто в нього вихователь, яка його поведінка, ставлення до вихованців, світогляд, авторитет та інші якості. При цьому треба мати на увазі, що важковиховуваний учень критично ставиться до особистості педагога, для нього не залишаються непомітними жоден штрих, жодна деталь його поведін-

ки. Вони помічають, як педагог ставиться до роботи, як він розмовляє з вихованцями, чим цікавиться. К. Ушинський писав, що у вихованні найціннішою є особистість вихователя. Вихованці можуть вибачити педагогові помилку, але вони ніколи не вибачать йому зневажливого ставлення до них, душевної фальші.

Використовуючи методи формування суспільної свідомості в роботі з важковиховуваними учнями, слід пам'ятати, що їхня ефективність зростає при додержанні певних умов:

– перебудова переконань передусім залежить від рівня розумового розвитку вихованця; якщо він не може зрозуміти суті суджень педагога, його важко переконати;

– швидкість та ефективність зміни помилкових поглядів і переконань залежать від їхньої стійкості; тому треба так організувати життя й діяльність вихованця в школі й вдома, щоб помилкова орієнтація не зміцнювалася, а зникала;

– знання педагогом помилкових поглядів вихованця дає змогу добре аргументувати свої докази, переконувати важкого учня та його однодумців;

– переконуючи вихованця, треба домагатися, щоб він не тільки зрозумів педагога, а й погодився з ним, прийняв його докази як свої;

– пропонуючи вихованцеві нову програму життя й діяльності, треба вказати йому шляхи її досягнення, зміцнювати інтерес до неї;

– у процесі переконування вихованця важливо впливати не тільки на розум, а й на емоційну сферу, викликаючи позитивні переживання, примушуючи замислитись над своєю поведінкою;

– у процесі переконування педагог повинен ураховувати настрій вихованця, колективу, не пропускати таких психологічних моментів, коли учень відвертий і схильний до сприйняття його настанов;

– успіх у переконуванні залежить від упевненості самого педагога в можливості перевиховати того чи іншого учня, коли він вірить у корисність своєї праці, виявляє витримку, терплячість, такт, уміння слухати докази, розбиратися в них, знаходити правильні рішення.

Методи формування досвіду суспільної поведінки

Для життя в колективі та суспільстві не досить мати позитивні погляди й переконання, треба відповідним чином і поводитися. Тому мало переконати в чомусь педагогічно занедбаного учня, треба, щоб він поводився відповідним чином, виробив навички правильної поведінки. А. Макаренко вважав, що виробити такі звички в людини важче, ніж виховати свідомість.